

HELTAI GÁSPÁR NÉMET ANYANYELVÉNEK NYOMAI

MAGYAR NYELVŰ MŰVEIBEN

(Az elbeszélő múlt vallomása)

Velcsov Mártonné

1. A magyar reformáció irodalmának egyik legjelentősebb egyénisége Heltai Gáspár. Írói erényei között első helyen szokták említeni ízes, élvezetes, életszerű stílusát (vö. HORVÁTH JÁNOS: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről, MNy. XLVIII, 8-10; A magyar irod. tört. I, 362-72 és az ott felsorolt irodalom; KULCSÁR PÉTER: Kísérő tanulmány a Krónika hasonmás kiadásához 14. l., ill. passim; MOLNÁR JÓZSEF: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527-76 között III. stb.). Sajátságos, hogy a XVI. század második felének ez a jeles írója, a világi tárgyú magyar próza megteremtője nem magyar, hanem szász származású. Egyik nyilatkozatából tudjuk, hogy csak felnőtt korában tanult meg magyarul: "Kérem ezokáért te kegyelmedet, hogy te kegyelmet ió neuē vegye: és ha színée tiŕsta magyarságal irua ninchen, te kegyelmet meg bochaffa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyelvem ŕerént ŕáŕb vagyoc, es eŕt e' keuejet tizenhat eŕtendeig tanultam." (Heltai Dialogusából idézi MOLNÁR JÓZSEF: i.m. 104; vö. még: HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében 367; A magyar irod. tört. I, 363). Vajon el tudta-e sajátítani olyan mértékben a magyar nyelvet, hogy műveiben semmi nyoma sem maradt idegen anyanyelvének? A szakirodalom mindössze egy-két megjegyzésben érinti ezt a kérdést.

Heltai szóhasználatában alig lehet észrevenni efféle nyomokat. MOLNÁR JÓZSEF (i.m. III) csupán egyetlen németes kifejezését említi: "Mátyás királyról is megemlékezik előszavában,

azt írván: akkor voltak a magyarok a *spitzn*.¹ Ez a szó azért ilyen feltűnő, mert sehol másutt nem találni nála ilyen németes kiszólást." De – véleményem szerint – ilyen még a *glit* szó is: "*glit* leveleket küldte az wraknac, hogy Babadon, és minden bántás nélkül idyhetnének az gyűlésbe, és esmét víßba mehetnének." (Heltai: Chronica az Magyaroknac dolgairól² 114r). A *glit* levél féltükörszó, a német *Geleitbrief* második, ismeretebb felének (*-brief*) lefordítása útján születhetett. A NySz. (I, 1091) a *glit* szó alakváltozataként a *gelyth* és *glét* formákat is közli, első példái pedig éppen Heltaitól valók. Ez természetesen nem jelenti föltétlenül azt, hogy Heltai alkotta meg ezt a féltükörszót, de például a Levelestár I. XVI. századi leveleiben nem bukkantam rá a szóra. Alakja szerint a *swogor* 'sógor' szó is ide vonható: *suogorát* (i.m. 197); ezt a változatot szintén Heltaitól idézik (vö. TESZ. III, 567).

Néhány körülírása vagy németes vonzata szerintem szintén anyanyelvének hatására vall: "*meg igére magdt nekic*" (Krónika 137v, másutt is); "*Az Podmanitzki Balás meg kezdé magdt ielenteni à kőritéjrdl*" (i.m. 131r); "*ollyan vállabtt tdn nekic*" (Krónika 136r); "*Es ez mellet folly allà a Ráb vize*" (i.m. 4r); "*Annac vtánna meg gyonéc à paphoz, és wrat vdn*" (Krónika 133r) stb.

Szász származásával magyarázza MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 121), hogy olykor szó végén megkettőzi a mássalhangzókat: "Heltai szász származása lehet az oka annak, hogy néha minden különösebb ok nélkül szóvégi mássalhangzókat hosszúnak jelöl, azaz megkettőzi az utolsó mássalhangzót, pl.: *ötett* 'öt', *borr* 'Wein', *borrt*, *euell* 'ezzel' stb. Ezzel szemben a múlt idejű alakokat, amelyek ma hosszú *-tt-* re végződnek, röviden, azaz egy *t*-vel írva találjuk." Talán ezzel hozhatjuk kapcsolatba

¹ Az eredeti szövegben így írva: *spictzn* (Krónika bev., 2r). Vné.

² A továbbiakban: Krónika. Az *r* a levél első oldalát, a *v* a hátlapját jelöli.

azt az írásgyakorlatát, amely minden bizonnyal a korabeli német helyesírás hatását mutatja. Gyakran fordulnak elő nála olyan szóbelseji betűkettőzések, amelyek feltehetően a megelőző magánhangzók rövidségét jelzik³. Hasonló helyzetű kettőzések mutatkoznak ugyan a kódexekben is, de elvértve, különösebb szerep nélkül, pl. BatthyK. 33: *Urr*. Heltainál viszont – úgy látszik – van rendeltetésük. Csak néhány példát idézek a sok közül: *hammar* (Krónika 137r), *hassada* (i.m. 128v), *vißfelt* (i.m. 26v), *Szeggedé* (i.m. 127r, 130r), *meg erðtlenñule* (i.m. 24r), *egyettlen* (uo.), *allat* 'alatt', *allà* 'alá' (uo.). A mutató névmás többesét is általában így írja: *azzok* (az igen nagy számú adat közül pl. 1. a bevezetőt; 122r stb.). Ilyen rendeltetésű lehet a *ck* betűkapcsolat, mert kétségtelenül geminált *kk* jelölésére is előfordul nála, pl. *ackoron* 'akkoron' (bev. 2r). Német helyesírási hatásra gondolhatunk tehát a következő típuspéldákban: *sockaig* (i.m. 24a), *sockasagat* (i.m. 105v), *rockona* (i.m. 111r), *rockonomat* (i.m. 124r). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNy. X, 216) a Hálóból gyűjtött hasonló adatokat. Itt találunk olyan eseteket is, amelyekben a kettőzött mássalhangzó előtt hosszú magánhangzó áll, ezekben már bizonyára nyelvjárási mássalhangzónyúlás jelölője. Többségük azonban kétségtelenül etimológikus rövid magánhangzó után áll, ezért – szerintem – elképzelhető és nyomon követhető a korabeli német ortográfia hatása.

A fentiekkel szemben nem helyesírási szokás, hanem németes kiejtési sajátság mutatkozik abban, hogy szóvégi zöngés mássalhangzókat zöngétlennek jelöl. HORVÁTH JÁNOS (Néhány XVI. századi írónk nyelvéről; MNy. XLVIII, 10) írja róla: "A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is."

³ Erre NYÍRI ANTAL hívta fel a figyelmemet, tanácsait ezúton köszönöm. Ezzel kapcsolatban megnéztem az MTA könyvtárának anyagában néhány kiadványt. A Brassóban 1547-ben megjelent gótbetűs *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgeren* például érvényesíti ezt a jelölést; *Schriftt*, *Gott*, *gebessert*, *sollen*, *wercken* 'Werken' stb.

Az *-ig* rag esetében elég következetesen ezt tapasztaljuk, pl.: *Egric* 'Egerig' (Krónika 124v), *Máttyás királyic* (i.m. bev. v), *mind éltic* (i.m. 116v stb.); ez azonban lehet nyelvjárási alakváltozata is ennek a ragnak. (Így találjuk például az *addig* határozószót: "el nem ozol az therek *agyk* myg eg jeles nag rablast nem mywel.": *Levelestár* I, 150. Keltezés: Koltó, 1555.). Ellenpélda is akad, pl.: *tiz eßtendeig* (i.m. 127r). Zöngétlen a mássalhangzó zöngés helyett pl.: *Bezec* 'bezzeg' (i.m. 123v); *müuelét* 'műveléd' (uo.) stb. Még zöngés mássalhangzó előtt is előfordul ez a csere: "A mássalhangzóhasonulást Heltai általában jelöli nyomtatványaiban. Szász származása miatt azonban néha vét ez ellen, ugyanis zöngés mássalhangzó előtt álló szintén zöngés mássalhangzó helyett a szabálynak ellentmondó zöngétlen mássalhangzót ír, ez különösen *d ~ t*-re vonatkozik. A szövégen gyakran cseréli fel a *d ~ t* és *g ~ k*-t, még ha zöngés mássalhangzóval kezdődő szó áll is utána. Ez azonban inkább csak korai műveire jellemző." (MOLNÁR J.: i.m. 126).

2. A felsorolt sajtóságok természetesen nem csökkentik Heltai műveinek élvezhetőségét ma sem, még kevésbé zavarhaták korabeli olvasóközönségét, hiszen a kifejezőkészletében előfordulók valóban csekély számúak, a helyesírásban megnyilvánuló zavaró hatását viszont ellensúlyozta a művek leírásában érvényesülő, a maga korában kétségtelenül újszerű és egyedül álló következetessége.

Van azonban egy olyan terület Heltai nyelvhasználatában, amely elárulja, hogy a magyart nem anyanyelveként tanulta: ezek az alanyi és tárgyias igeragozás használatában tapasztalható bizonytalanságai, vétségei. Közismert dolog, hogy a magyarul tanuló idegen ajkúak számára e kétféle igeragozási típus helyes használatának az elsajátítása a legnehezebb.^{3a} Már HORVÁTH JÁNOS (i.h.) megjegyezte Heltairól: "Ismétlődő nyelvtani hibája: tárgyias igeragozás az alanyi helyett. A sajtóhi-

^{3a} Vö.: GERSTNER: A magyar-német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete, MNY. LXXV, 204.

bákhhoz hozzászokott akkori olvasó efféléken bizonyára kevésbé akadt fenn a mainál." MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 124) e hibát jelentéktelennek tartja: "Szintén szász származásának tulajdonítják, hogy a tárgyias igeragozás helyett többször alanyi igeragozást használ. Ez a hibája azonban elenyésző, és korában szinte fel sem tűnt a sajtóhibákhoz szokott olvasóknak." Ha azonban megvizsgáljuk ebből a szempontból Heltai műveit, azt tapasztaljuk, hogy – az előző megállapítással ellentétben – még a legutolsókban is n a g y t ö m e g b e n fordulnak elő ragozástévesztések mindkét irányban. HORVÁTH JÁNOS az alanyi ragozás helyett használt tárgyias alakokra figyelt fel, MOLNÁR JÓZSEF pedig ennek fordítottjára. Mindkettőre sok a példa, de az utóbbira jóval több, mint az előbbire. Dolgozatomban mindkét típust igyekszem tüzetesen megvizsgálni, annál is inkább, mert újabban VARJAS BÉLA (Heltai Gáspár, a könyvkiadó: Reneszánsz füzetek 24., 290-314; Bp. 1973) SZABÉDI LÁSZLÓra hivatkozva így vélekedik: "Egyes nyelvtani botlásairól alaposabb nyelvjárástörténeti vizsgálatok alighanem ki fogják deríteni, hogy azok nem idegen eredetével és fogyatékos nyelvi ismereteivel magyarázandók" (298).

3.1. Tanulmányomban Heltai "Chronica az Magyaroknak dolgairól" című művét vizsgálom. Azért választottam ezt a művet, mert helyesírása ebben a legkiforrottabb, és mert ez Heltai saját szövege; javarészt fordítás, de sok eredeti betoldást is tartalmaz. A mű faksimile kiadásából (Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII., 1973) mintegy hetven levélnyi szövegrészt néztem át a mű első, illetőleg második feléből (1-33, 100-138. levél). Ez a 208 levélből álló egésznek hozzávetőleg egyharmada. Ezért a vizsgált szöveg terjedelme alapján, a benne talált adatokból, következtetni lehet az egész műnek, illetőleg szerzőjének nyelvhasználatára. E szövegrészből minden egyes szám 3. személyű elbeszélő múlt idejű igealakot kigyűjtöttem. Nem mondhatjuk ugyanis azt, hogy Heltai általában téveszti a kétféle ragozás használatát. Ott, ahol e két alakrendszer részparadigmái feltűnően különböznek egymástól, nemigen fordul elő tévedése, bár itt-ott találunk ilyen is, pl.: "*mellyet*

ackoron belső Daciánac *neuezic vala*" (*neveznec vala* helyett: Krónika bev. 2r). Egymásnak mellérendelt mondatok párhuzamos, de nem azonos igeragozást kívánó igealakjai is hatnak egymásra, és hibát eredményezhetnek: "... hogy az ő berelmét ... meg mutatta..., Hogy tégedet *ki tekerte* à Németeknec kezéből" (i.m. 116r). Bizonyára a feltűnő különbség miatt használja szabályosan az ikes ragozást is. Inkább olyan esetekben véti el a ragozást, amelyekben csekély a hangzásbeli különbség a két forma között, pl. "*mellyeket* à fel földén *épütettéc* *vala*" (*épütettéc vala* helyett: i.m. 124v). Ez és az előbbi, vonatkozó névmással álló igealak másként is magyarázható: 1. 4.2.1.3/d.

Csekély a különbség az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyében is, mert – mint tudvalevő – itt az időjel *á-a*, *é-e* alakváltozatainak szembenállása az alanyi, ill. tárgyas ragozás megkülönböztető-eszköze. Márpedig idegen anyanyelvűek számára e két magánhangzó pár tagjaiban az időtartam érzékelése még az egyéb képzésmozzanatok különbözősége ellenére sem könnyű. Hasonló a helyzet a feltételes mód megfelelő alakjaiban, a *-ná--na*, *-né--ne* jelváltozatok esetében is. Ezért találunk ilyen hibákat: "*azzokat* meg *vehetne*, és el *hányhatna*, ... *abst* meg *óltalmazna* (Krónika 122r); "*à Magyar nyelvet* ot meg *tandlna*" (i.m. 32v); "*ki ... nem beretne* és *félne* az *Istent*" (i.m. 28r), "*fia gyanāt akarna Mátyás Királyt tartani*" (i.m. 121r) stb. Jó és hibás alak ugyanabban a mondatban, egymás után is gyakran előfordul: "*Székelly Mihályt ... Colofuárrà vinne*, Es ot *bolgdítatnà* a tőruényt reáioc" (i.m. 135r). A vétség okaihoz az idegen anyanyelvűségen kívül hozzájárul természetesen az is, hogy az íráskép mindössze egy ékezetben különbözik egymástól a kétféle ragozásban.

3.2. Vizsgálódásunkban abból kell kiindulni, hogy Heltai a maga helyesírási rendszerében igyekszik következetesen jelölni a magánhangzók időtartamát (vö. KNIEZSA: A magyar helyesírás tört. 13, 1. még: CorpGr. 124). E tekintetben Sylvester a példája; elveik azonosak, de a hosszúság jelölésében eltérnek egymástól. Sylvester a magánhangzóhosszúságot a betű fő-

lé húzott vízszintes vonallal jelöli (kivéve a hosszú *í*-t, ezt ugyanis hajtott ékezzettel írja: *î*). Ezzel szemben Heltai jelölésének formája közelebb áll a maihoz, mert függőleges ékezetet használ. Megjegyzendő, hogy két utolsó művében egy új ékezetmegoldás jelenik meg két betűn: tompa ékezetet találunk az *à* = *á* és *è* = *é* esetében, de – mint kiderül – nem minden helyzetben jelöli így a hosszúságot. Ez a betűforma csak szóvégi helyzetben álló *á* hangot jelöl a Krónikában és a Cancionaleban, ezenkívül így írja még a határozott névelő rövidebb, *z*-tlen változatát is, *è*-vel pedig a mutató névmást írja. A két utóbbi esetben a mellékjelnek eredeti rendeltetése szerint hiányjel értéke volt; használatának az lehet a magyarázata, amit KNIEZSA (i.m. 14) az *ez*, *az*, *emez*, *amaz* mutatónévmások kihagyásos alakjairól mond: "Heltai vezette be a magyar helyesírásba az *ez*, *az*, *emez*, *amaz* mutató névmások kihagyásos alakjait a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt: *e'*, *a'*, *eme'*, *ama'*. Ezek a magyar helyesírásban egészen a múlt század hatvanas éveig éltek, az Akadémia helyesírási szabályzata azonban csak 1877-ben szüntette meg őket. Nála *è*, *à* alakúak. E jelek végeredményben a Huszita Bibliára mennek vissza (itt *e'*, *a'* a jelük), de hogy Heltaihoz milyen úton kerültek, nem ismerjük."

De vajon miért jelölte külön jellel, tompa ékezzettel a szóvégi *á* hangot? Erre a kérdésre nehéz határozott választ adni. Több magyarázat is lehetséges.

Tudjuk a hangtörténet tanúsága alapján, hogy a szóvégi *á*, *é* hangok megterheltsége a XIII. század óta jelentős mértékben csökkent. Csak azokban az esetekben maradtak meg, amelyekben funkciójuk volt, illetőleg ha a nyelvi rendszerben valamilyen oppozícióba kerülve alkalmasnak bizonyultak funkciómegkülönböztetésre, és ezért funkciót kaptak. Ilyen okból maradtak meg az elbeszélő múlt idő és a feltételes mód jelen idő egyes szám harmadik személyében (vö. BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR: A magyar nyelv tört. 166). (Tovább éltek egyes nyelvjárásokban az ősi lativuszragban és fejleményeiben is.) Az említett igealakokban személyrag nélkül találjuk mind az alanyi, mind a tárgyias

ragozású alakot, arra lehetne tehát következtetni, hogy Heltai jelölése erre a személyraghiányra utal, s ezért használja ugyanazt a betűformát, amelyet az *az*-ból rövidült *a* névelő esetében láttunk. De ebben az esetben palatális párján is hasonló megoldást várnánk, ott viszont sem az ékezet, sem az egész betűforma nem különbözik a szó belsejében álló betűétől. Másrészt ez az elgondolás igen nagyfokú grammatikai tudatosságot tételezne fel, bár ez sem elképzelhetetlen olyan író esetében, aki felnőtt korában, tudatosan sajátít el egy idegen nyelvet.

A másik magyarázati lehetőség az, hogy figyelemfelhívó jelnek szánta a valószínűleg szintén nem magyar anyanyelvű szedők számára, akik – elsősorban emiatt – gyakran szedhették a magyar szövegeket ékezethibával. Erre céloz maga Heltai is (vö. VARJAS: i.m. 20. sz. jegyzete). Ezek megelőzésére alkalmasnak látszhatott egy sajátos formájú ékezet olyan szóalakokban, ahol az *-d* hangnak grammatikai szerep jutott.

Elképzelhető persze az is, hogy valami, számunkra ismeretlen nyomdatechnikai okból használta ezt a betűjelet. Az kétségtelen, hogy a hosszú *d* hang jelölésére van egyébként a legtöbb betűváltozata. (Vö. MOLNÁR J.: i.m. 122-23., ill. 296-97. lap táblázataival.) Megjegyzendő még, hogy az *d* jel csupán a két első, 1550-51-ből való és két utolsó, 1574-75-ből való nyomtatványában kerül elő.

Heltaitól magától tudjuk, hogy igyekezett következetesen érvényesíteni saját helyesírási rendszerét; másutt már megjelent munkákat is átírt a maga kiadásában (vö. ABAFFY E.: Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban, MNy. XLIX, 32; MOLNÁR J.: i.m. 198). Önálló helyesírási rendszerének jelentőségéről MOLNÁR J. (i.m. 337) összefoglalóan a következőket mondja: "Heltai nyelvi és helyesírási »erőszakosságának« a kialakulóban levő magyar irodalmi nyelv látja hasznát. Nyomtatványainak – mint helyesírási példakép – hatása alól nem vonhatta ki magát korabeli magyar nyomdász. Heltai helyesírási hatása sokkal erősebb, mint nyelvi hatása, mert saját nyomdája is inkább helyesírási rendszerét őrzi kö-

vetkezetesebben, mint nyelvét. Heltai helyesírásának két szakaszát ismerjük: 1. 1550-től 1559-ig ... 2. 1559-től ... haláláig, illetve utódai folytatják ezt a rendszert ...".

Tudjuk, hogy a Krónika nyomtatását Heltainé fejezte be – ez a kolofonból kiderül –, férje ugyanis 1574 vége felé meghalt (vö. Magyar irodalmi lexikon I, 451). Ezért nem biztos, hogy Heltai korrigálhatta-e még a kiszedett szöveget. Azt már sikerült kideríteni korábbi műveiről, hogy maga szokta végezni ezt a munkát. TÖRÖK GÁBOR (MNY. LII, 201) ugyanis a Fabulák néhány megtalált korrektúraívét megvizsgálva elfogadja JENEI FERENCnek a megállapítását, hogy Heltai maga szokta korrigálni a nála nyomtatott műveket, hiszen egy nyilatkozatában "arról panaszkodik, hogy a nyomtató szolgák nem veszik figyelembe az ő hibaigazításait, és ezért sok a sajtóhiba." (i.h.)⁴. Ha tehát még egészségi állapota engedte, minden bizonnyal átjavította jeles művének, a Krónikának kiszedett szövegét is. E megfontolást egy tényező teszi bizonytalanná. TÖRÖK GÁBOR (i.h.) a Fabulák említett korrektúraívsein talált adatot az az névmás különböző toldalékos alakjaiban előforduló kettőzött *zz*-nek egy *z*-re való javítására: *azzon* helyett *azon*, *azzokat* helyett *azokat* a javított változat. TÖRÖK GÁBOR ezt a javítási típust inkább nyelvi, hangtani indítékúnak, mint pusztán ortográfiai jellegűnek gondolja. E névmási alakok viszont a Krónikában mindenütt kettőzött *zz*-vel találhatók. Ennek legkézenfekvőbb oka az lehet, hogy a kiszedett szöveget már nem javította át Heltai. De arra is gondolhatunk, hogy láthatta a kiszedett szöveget, felfogása azonban megváltozott időközben. Lehetséges, hogy a megelőző magánhangzó rövidségét akarta következetesen jelölni itt is, ez pedig bele-

⁴ VARJAS BÉLA is (i.m. 20.sz. jegyzet) idézi Heltait: "akar mint vigyázzon az ember, majd soha vétek nélkül ki nem nyomtathatni egy könyvet is, mert a nyomtató szolgák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket, és noha én megjedzem, hogy a jedzés szerint megigazítanak, de azért ugyan nem művelik ..."

illik általános írásrendszerébe (vö. 1. pont. Erre vall az is, hogy a Cancionaléban Tinódi Cronicabeli szövegének z-it is zz-re javítja, pl. Cancionale K_{4a} jelzetű lap, ill. Tinódi: Cronica G_{2b}.)

Az elmondottak előrebocsátása után a pontosság kedvéért témánkat így kell módosítani: Heltainak, esetleg munkatársainak, illetőleg munkája folytatónak ragozástévesztései.

4.1. Mielőtt a hibás ragozású igealakokat áttekintenénk, szükséges néhány általános érvényű észrevétel.

A vizsgált 70 levélnyi szövegben a hibás és hibátlan elbeszélő múlt egyes 3. személyű alakok aránya közelítően 47-53 % (533 hibás, - 630 hibátlan, ez hozzávetőleg laponként 7,5:9 arányt jelent). Ha tehát akad is a hibás alakok között olyan, amelyről véletlenül, szedési vagy korrigálási pontatlanság miatt maradt le az ékezet, ilyen arány kétségtelenné teszi, hogy nyelvi bizonytalanság rejlik a sok-sok téves alak mögött.

De lássunk először egy-két kétségtelen ékezethibát. A *vala* igealak sokszor fordul elő a műben, és mindig ékezet nélkül szokott állni, az alábbi forma tehát kétségkívül szedéshibás: "Mert Világos vár à vége felé *vàla*" (Krónika 123v). Ékezetcserére gondolhatunk a következő mondat 'adá' értelmű igéjében: "az egész al földet neki *áda*" (i.m. 124v, az ékezet itt a megszokotthoz képest fele nagyságú), az előző levélen ugyanis *adá* olvasható: "az várat kézébe *adá*" (i.m. 123v), itt azonban *ad* ~ *ád* tőingadozás is elképzelhető. E mellett szól az *akar* ~ *akár* alakpár ugyanazon mondaton belül: "oda *akárna* menni, és meg *akarna* őtet engebtelni" (i.m. 124v); mint ahogyan TÖRÖK GÁBOR (MNY. LII, 202) már idézett közleményében a *barány* ~ *bárány* szópár tagjairól is úgy véli, hogy - természetesen nyelvjárási jellegű - "fakultatív variáns"-ok lehetnek Heltainál. Főlöszleg és egyéb szempontból is hibás ékezetre néhány kétségtelen példa: "ebbe *maráda* a dolog" (114v); *harmàdic* 'harmadik' (i.m. 25r, itt az ékezet a szabálynak ellentmondóan a szóbelseji helyzet ellenére előre dőlt); *Haramarosbá* (i.m. 24v, itt viszont szóvégi helyzetben kivéte-

lesen hátra dőlt az ékezet – vagy esetleg rosszul sikerült nazálisrövidítő jel?)

4.2.1. A hibás ragozású alakok áttekintését a következő szempontok szerint végeztem el. A tárggyal nem bővíthető igéket csak akkor vettem figyelembe, ha tévesen tárgyas ragozásba kerültek. Ez a legkisebb számú csoport. A következő típust azok a hibás igealakok alkotják, amelyek határozatlan 3. személyű tárgyi determináns mellett állnak tárgyas ragozásban. Ezek az előzőnél nagyobb számban fordulnak elő. E két típus teszi kétségtelenné, hogy nem nyomdai, hanem nyelvi hibával állunk szemben. Ezek bizonyító ereje azért nagyobb, mert itt nem mondhatjuk, hogy "lemarad" véletlenül egy ékezet, hanem éppen "felkerül" fölöslegesen.

A harmadik csoportba a határozott tárgy mellett álló alanyi ragozású igealakok kerültek. Ezek a hibák a leggyakoribbak. Bemutatásukat a határozott tárgy esetei köré csoportosítottam. Helyes ragozású alakok minden típusra a hibásokkal hozzávetőleg azonos számban találhatók, de az ilyen ellenpéldák felsorakoztatását mellőztem.

4.2.1.1. A hibás ragozású elbeszélő múlt alakok közt legszembeötlőbbek a tárgyas ragozású tárggyal a t l a n i g é k. Ilyenek ritkán fordulnak elő, a vizsgált szövegrészben 15 adatot találtam. Érdekességük, hogy mind mély hangrendűek. Így találjuk:

a *szalad*⁵ igét és ható igei származékát többször is: "és futua el *szalladà* (Krónika 8v), l. még: 122r, 126v, 137r; illetőleg: "és czac alig *szallathatà* el a Király" (i.m. 7v), l. még: 122v. *marad*: "ot vešteg *maradà*" (i.m. 138v); "senki ... nem *maradhatà* meg tőlle" (i.m. 18v).

áll: "Az egész népeleibe *allà*" (i.m. 15r). Ez a forma azonban nem föltétlenül ide tartozik, lehet egyszerű ékezetcsere is,

⁵ Az igekötőt vagy egyéb összetételi előtagot, esetleges szóképzéleti egységben szereplő többi elemet ebből a szempontból lényegtelennek találtam, ezért csak ott emelem ki, ahol jelentősége van. Vné.

amelyet a gyakran használt *alá* igekötő és névutó ugyanígy szedett alakjának írásemlékképe sugallt (vö. pl. *állà* hozác, 36v).
foly: "födegen földre *follyà*" (i.m. 21r).

megfullad: "az őnen vérében meg *fuladà*" (i.m. 20r).

száll: "táborba *állà* à tuljo parton" (i.m. 115v, a szóvégi *d* ékezeete nem tompa); "kőmbe *állà* Mattyás Királlyal" (i.m. 137v); "meg *állà* az Hoffstátban" (i.m. 137r). Ennek a *meg* igekötős változatnak az esetében arra is gondolhatnánk, hogy a tárgyas *umit megszáll* hatott a ragozási formára (pl. "meg *állà* Sáros várát" i.m. 123r), és ez idézte elő a téves használatot. De éppen az imént idézett 137. oldalon találunk ez utóbbira adatot, itt viszont – szintén tévesen – tárgyas ragozású helyett az alanyi ragozású alak szerepel: "és meg *állà* az váraft" (uo.).

szólhat: "és touáb nem *állà*" (i.m. 116v).

4.2.1.2. H a t á r o z a t l a n t á r g y ú t á r - g y a s r a g o z á s ú i g e a vizsgált szövegérszben 39 található. Ez a szám minden hibás alakot tartalmaz, az ismételten előfordulók minden előfordulását külön számítva. Feltehető, hogy a 39 adatból 12-szer ugyanaz a kifejezés fordul elő hibás ragozásban: *követ(ek)et bozátà* (az alábbi helyeken: Krónika 16r kétszer, 17v, 19v, 31r, 33r, 120r, 125v, 126v kétszer, 136r, 137r). Úgy látszik, mintha a két szó szóképzleti egységgé rögződött volna ilyen alakban.

Állandó kifejezésnek látszik a *zsoldot kiáltat*. A vizsgált részletekben kétszer fordul elő hibásan ragozva: "mindíárt *állà*" (i.m. 118v; ugyanígy még 136r);
álmot lát: "ollian *álmot látà*" (i.m. 21r).

Kötetlen kifejezésekben, alkalmi szerkesztésű mondatok állítmányaként az *ad*, *megajándékoz*, *ásat*, *csindlat*, *épl* 'épl', *felgyújtat*, *hagy*, *hányat*, *helyheszt*, *hívat*, *megholdolat*, *(egybe)hordot* 'hordat', *hoz*, *hozat*, *indít*, *megölet*, *rat*, *megszáll* igék fordulnak elő hibásan ragozva.

A határozatlan tárgynak a következő típusai fordulnak elő a felsorolt tárgyas igék mellett. A tárgy:

- a/ n é v e l ő t l e n f ő n é v, pl.: "*leueleket add nekic*" (i.m. 139r);
- b/ h a t á r o z a t l a n n é v e l ő s f ő n é v, pl.: "*egy templomot épüté*" (i.m. 30v);
- c/ h a t á r o z a t l a n n é v m á s v a g y i l y e n j e l z ő v e l d e t e r m i n á l t f ő n é v, pl.: "*Mátyás Kiráiy meg aian-dékozà nemellyeket*" (i.m. 136r);
- d/ h a t á r o z o t t v a g y h a t á r o z a t l a n s z á m - n é v v a g y i l y e n j e l z ő s f ő n é v⁶, pl.: "*három báz űlle fülle népeket hadià benne*" (i.m. 131v); "*Magyar Balás ...Joc akaűtofat czindltatà*" (i.m. 131v); "*és nagy Jokat meg holdoltatà*" (i.m. 119r) stb. (A minden névmás mellett lehetséges nyelvjárási ingadozás. Tárgyas ragozású az ige pl. 19r, 21v, 129r).

A felsoroltak közül a névelőtlen főnévi tárgy a leggyakoribb a mi szövegrészünkben.

A vonatkozó névmási vagy az ilyen jelzővel bővített főnévi tárgy mellett álló igealak ragozási formája a mai magyar irodalmi és köznyelv szabályai szerint ugyan alanyi – kivéve az *-ik* végű névmásváltozatokat (vö. MMNyR. II, 160; MMNy. 281) –, a nyelvjárások azonban ingadozást mutathatnak e tekintetben (vö. e dolgozat 4.2.1.3/d pontját!).

4.2.1.3. A h a t á r o z o t t 3. s z e m é l y ű t á r g y mellett t é v e s e n a l a n y i r a g o z á s - b a n á l l ó igealakokat – az előzőkhöz hasonlóan – a határozott tárgy altípusai szerint csoportosítottam. Az alábbiak fordulnak elő:

- a/ A tárgy t u l a j d o n n é v (esetleg határozott névelővel). A vizsgált szövegrészben 46 ilyen adat található.⁷ Pl.: "*Vy hir ére esmet Hunyadi Lászlót*" (i.m. 109v); "mellé

⁶ Ezt a típust nem említik meg a nyelvtanok a határozatlan tárgy esetei között.

⁷ Ide soroltam a *talál* ige két olyan adatát is, amely alakja szerint felfogható jelen idejűnek éppúgy, mint elbeszélő múltnak. Kettő között *ll*-je ugyanis a tövégi *-l*-ből és a *-ja*

ada Báthori Istúdn" (i.m. 125r); "meg engeſtete az Atilát" (i.m. 19v). Az ide sorolhatók közül 9 adatban *megszállá* igealak fordul elő *megszállá* helyett (ennek, a szöveg tartalma miatt gyakran használt igének az analógiás hatását említettem a 4.2.1.1. pont *száll* igéjével kapcsolatban), pl.: *meg szálla Argentínát*" (i.m. 16r.) Ez az ige más altípusba tartozó határozott tárgy mellett is gyakran alanyi ragozása.

b/ A tárgy h a t á r o z o t t n é v e l ő s. A vizsgált szövegrészben 133 esetben találunk ilyen tárgy mellett alanyi ragozása elbeszélő múltat. Pl.: "hoza be à tudományokat" (i.m. bev.); "Es meg tölte az váraſt néppel... Es ki hoza à sebeseket és à betegeket belőle: Es az wy diadalómal meg vidamita és megwyta az városbelieket" (i.m. 105v); "meg elélgete à Királyt" (i.m. 116v); "rackata az várat éléſſel" (i.m. 124r). Ide tartoznak azok az esetek is, ahol az összefoglaló értelmű *mind* névmás is jelen van a határozott névelős tárgy vonzásokörében, esetleg közvetlenül megelőzve névelős főnevét: "Arra állata mind kőrnnyűl az áldgyukat" (i.m. 105r); "Be viue mind a népet az orbdgba" (i.m. 134r); "Az Alibęc egybe kergete mind à rabbokat" (i.m. 126r), közvetlenül utána, a mondat folytatásában ugyanilyen típusú tárgy mellett viszont tárgyaz az – egyébként ékezethibás – ige ragozása: "... és mind le rackatà à predàt" (uo.).

A határozott névelő és a főnév közt álló *tőb* 'többi' jelző ellenére is alanyi ragozása az ige az alábbi mondatokban: "A tob népet ada Sállágyi Mihálynac" (i.m. 133r); "ot meg vára à tőb segitſégeket" (i.m. 136r). Ugyanez a szerkezet ösz-

személyrag *j*-jéből is létrejöhetett: *talál+ja* > *találá*, ebben az esetben pedig szabályos tárgyaz ragozása forma volna. Én a szövegkörnyezetet tekintettem eligazítóknak, ez pedig azt sugallja, hogy elbeszélő múltnak és így tévesen ragozott igealaknak tekintendő: "Es vgy lőn. Mikoron à kegyetlen ellensęg be ſzaguldot volna Erdęlbe, vřőſen talállá mind à falukat" (i.m. 30v), illetőleg "Mikoron Buda iutot volna májod napon Nyitrába, Tehát bõmngkül, és ſüketen talállá az Vazult: Es fel véuén őtet, à Királyhoz hoza." (i.m. 32r). Ezért mindkét adatot *talála* igealak-nak olvasom. Ugyanígy a következõ, b/ típusban: "meg talállá a ... kęnczeket" (i.m. 24r; vő. még 134r). Megjegyzendő, hogy az elbeszélő múlt megfelelő igealakja *talála* formában is megtalálható, egy l-lel írva: "és aual mellyébe talála az Mahomet Czaſárt" (i.m. 107r).

szefoglaló *mind* -del értelmezve is előfordul alanyi ragozású ige mellett: "A több várakat is *mind megerősíte néppel*" (i.m. 136v).

c/ A tárgy birtokos személyjelenév. Tévesen alanyi ragozásban álló igealakkal összesen 68 esetben fordul elő ilyen típusú határozott tárgy; ezek további csoportosítása is lehetséges aszerint, hogy névelő is áll-e a személyjelenév előtt, hogy a birtokos jelző is szerepel-e a mondatban, s megelőzi vagy követi-e birtokszavát. Mindez fokozottan hangsúlyozhatja a tárgy határozottságát. Illusztrálja egy-egy példa e kifejezésformákat is! A hibás igealakok között magas és mély hangrendűek egyaránt előfordulnak, pl.: "*ki indita seregét*" (i.m. 14v); "*le tőrete Scambriánac kőritéseit*" (i.m. 24r); "*Ki küldte à testét egy fekete posztóba be takaruán*" (i.m. 111v); "*az őnen lednydt a-da neki felelőségül*" (i.m. 137r); "*De nem vgy gyábla meg az Hunyadi Ianosnac haláldát*" (i.m. 108v); "*à bōmēt taláda az Hadnagynac*" (i.m. 130r); "*meg ielente neki az okát az ō hammar iduššenee*" (i.m. 131r); "*Es el rendelete mind à birodalomnac az ō módidát*" (i.m. 13r).

d/ A névmási szófajú határozott tárgy realizációi közül a mutató névmási és a harmadik személyű személynévmási a leggyakoribb, szövegrészünkben az előző 76, az utóbbi 60 esetben fordul elő tévesen alanyi ragozásban álló igealak determinánsaként vagy (a 76-ból 7 esetben) a tárgyi determináns kijelölő jelzőjeként, vagyis nem főnévi, hanem melléknévi névmásként.

A személynévmási tárgy egyes és többes számú alakja egyaránt megtalálható, az egyes számú mindig *őtet* alakban. Pl.: "*őstekte őtet az hadra*" (i.m. 135v); "*De az Ippáia ... meg esala őtet*" (i.m. 111r); "*meg bōlita és inte őket minden iókra*" (i.m. 31v).

A mutató névmási tárgy esetei közül az egyszerű rámutató az a leggyakoribb, pl.: "*és egy folyó köuettől küldte őbt à Czeh Királynac*" (i.m. 115r); "*Es meg confirmála azokát eskűššell*" (i.m. 117r). Emellett az *es* is előfordul: "*őbt el boeđtta*" (i.m. 29r); utalószói szerepben

is: "Ést is igére à Czeheknec, Hogy..." (i.m. 116v). Egyszer-egyszer a nyomatékosan rámutató és az azonosító változat is előfordul tévesen ragozott igealak mellett: "ki imebt magyara felöle, ki amaht" (i.m. 120v); "Vgyan est müuele" (i.m. 15v); "Es vgyan aht végeze, Hogy..." (i.m. 136r); "Vgyan ezent igére esküüéssel" (i.m. 117r).

Jelzői szerepben, a főnévi tárggyal egyeztetett formában: "meg küldé aht à sommt neki" (i.m. 132r); rövid, nem egyeztetett változatban szintén: büntete az Isten à kóborlo latrot (i.m. 126r).

V i s s z a h a t ó névmási határozott tárgy mellett 11 esetben fordul elő alanyi ragozású elbeszélő múlt, pl.: "és nyayaffággal vísele magdt mindenhöz" (i.m. 116v); "ömagat meg aidndköza" (i.m. bev.).

Az *-ik* k i e m e l ő j e l e s névmások tárgyként általában tárgyas ragozású igét kívánnak meg; szövegrészünkben a *mindenik* kétszer, az *egyik* egyszer áll alanyi ragozású igealakokkal: "Es kegyessen meg ölelgete mindeniket" (i.m. 110v; ugyanígy még 1. a bevezetésben); "Egyiket à Száua mellé helyheštete" (i.m. 105r). (Itt említem meg az *-ik* kiemelő jeles és névelős sorszámnévi határozott tárgy mellett álló 2 alanyi ragozású igealakot: "a negyediket be küldé Erdélbe, és fel fűggehštete": i.m. 28v.. Ez a hiba azért szembetűnő, mert előtte az *egyic* részt, *másic* részét, *harmadikat* accusativusok mellett tárgyas ragozású igealak áll a közvetlenül megelőző szövegrészben.).

A *minden á l t a l á n o s n é v m á s* tárgyként határozatlannak számít, illetőleg a tárgy jelzőjeként határozatlanná tesz, jelzett szavát viszont determinálhatja birtokos személyjel. Az előző esetben alanyi, az utóbbiban tárgyas mellette az ige ragozása. E szabály általában érvényesül Hel-tai nyelvében (pl. "Ezért esmet meg eröbté minden iöbágait ": (i.m. 4v), ezért tartom hibásnak az alábbi mondat igei állít-mányának ragozását: "A király mindon dolgait megöörze Bets orháába" (i.m. 112v).

Külön figyelmet kell szentelnünk a *v o n a t k o z ó n é v m á s i*, ill. *i l y e n j e l z ő j ű* tárgynak. A mai magyar nyelv normái szerint alanyi ragozásban áll mellette az ige, a nyelvjárásokban azonban előfordul ingadozás. Ebből SZABÉDI LÁSZLÓ (Heltai Gáspár magyar nyelvtudásáról: *Nyelv és irodalom* 37-40, Bukarest, 1956; eredeti megjelenési helye: Utunk, 1954. IV. 30; vö. még e dolgozat 2. fej.) arra a következtetésre jutott, hogy Heltai nem szász anyanyelve miatt használt tárgyas ragozást alanyi helyett, hanem azért, mert a háromszéki székely nyelvjárást tanulta meg, illetőleg beszélte, és abban ingadozás található.⁸ Mikes Törökországi leveleiből idéz három példát e jelenségre. Mindháromban vonatkozó névmási tárgy mellett áll tárgyas ragozású igealak alanyi helyett (az adatokat a Toldy-féle 2. kiadásból idézi),

⁸ Mai gyűjtésekben nem találtam ilyen adatot, vö. Faragó J. (szerk.) - Kónsza S.: Háromszéki magyar népköltészet, Marosvásárhely é.n. Az erdélyi nyelvjárásokról írt tanulmányok azt hangsúlyozzák, hogy a tárgyas igeragozást általában úgy használják a bemutatott dialektusok, mint a köznyelv. Csupán MÁRTON GYULA (Az igealakok használata Borsavölgyén: *Pais-Eml.* 158-66) sorol fel a tárgyas ragozás használati típusai között egyet, amely eltér a köznyelvitől: ez a főnévi igenév, akkor is, ha egymagában áll. Egyik ilyen példája: *Fődni nem szerette. Én ehhez hasonlóknak találok a SZABÉDI említette mai nyelvjárási szeretem sétdlni alakot. GÁLFFY MÓZES (A tárgy és a tárgyas szó szerkezet: *Nyelv és Irodalomtud.* Közl. XXI, 65; Kolozsvár 1977) ugyan idéz három példát arra, hogy határozatlan tárgy mellett tárgyas ragozású ige áll: "... a két gyermek egy darab szdras k e n y e r e t e l f o g y a s z t o t t á k ... Vigyázz, jó áron add el minden p o r t é k ű t ... Csak valahogy csináld meg, hogy i n g e m e t ('engem') és a t e h e n e i m e t ne egye meg a medve." Az utolsó példáról maga is megjegyzi, hogy a *teheneimet* tárgy határozott, csak a személybeli egyeztetés nem felel meg az irodalmi normának.*

Lássuk a két előbbi mondatot. Az elsőben idegenszerű már a számnévi jelzős alany után álló többes számú állítvány is (*két gyermek ... elfogyasztották*) ezért idegen hatásra gondolhatunk, de nélkülül is megmagyarázható a tárgyas ragozás. Odaérthető az *egy darab* elé a határozott névelő: 'az egy darab', amiről a szövegben előbb már szó lehetett. A második példában a tárgy a *minden* jelző miatt lehet logikailag határozott, ahhez hasonló ingadozás valóban előfordul Heltainál is.

azonban ha közelebbről megvizsgáljuk őket, azt látjuk, hogy a főmondatnak azt a mondatrészét, amelyre visszaül a vonatkozó névmás, vagy birtokos személyjel, vagy határozott névelő – esetleg mutató névmás – determinálja: "Ideje már, édes néném, egy *levelét* venni kednek, *amelyet* itt *adták meg*"; "Az olyan *gyümölcs* közöttük, *amelyet* sohasem *viszik* az asztalhoz". A harmadik példamondatban közvetettebb a determinálás, a vonatkozó névmás ugyanis az egész előző mondatra visszaül, mintegy mellérendelő kapcsolással (ti. *amelyet* értsd: '*és ez*'), az első tagmondat emellett még birtokviszonyt is involvál: "A *lábaiból* igen sok víz foly ki, *amelyet* a borbélyok rosszra *magyarázzák*", értsd: '*és ez ... rosszra magyarázzák*'. Így tehát az idézett mondatok nem fejtik meg azokat a – még a korabeli erdélyi nyelvjárások igeragozási szabályai szerint is – minden bizonnyal téves használatú formákat, amelyek nemcsak ilyen finom különbségtételre alkalmas helyzetekben, s nemcsak vonatkozó névmással kapcsolva, hanem – mint láttuk – a tárgytipusok szinte minden változatában nagy számban találhatók meg Heltainál.

A vonatkozó névmások mellett egyébként nála is az alanyi ragozású igealakok a gyakoribbak. Az első 30 lapon 25:10 az arány az alanyi javára. Nincs is művében olyan következetesség, amit a Mikestől idézett mondatokban fel lehet fedezni, mert határozott és határozatlan főnévre utaló vonatkozó névmási tárgy mellett megtalálható a Krónikában mindkét ragozási forma. Feltűnő viszont, hogy az ilyen típusú mondatokban igen ritka az elbeszélő múlt idő. Néhány helyen úgy látszik, mintha egyfajta időegyeztetést alkalmazna. Ez is lehet nyelvjárási sajátosság, bár latin forrása szintén minta lehetett számára e tekintetben is. Ez az időegyeztetés abban nyilvánul meg, hogy ha a főmondatban egyszerű múlt áll, a mellékmondatban összetett múlt szerepel, pl.: "*és fel fogada* azzokat a Királynac, *mellyeket kiudn vala tőlle*" (113r, ugyanígy még l. a bevezetést; továbbá 8v stb.). Valószínűleg ezért ritkább

az elbeszélő múlt idő a vonatkozó névmások társaságában. Ilyen helyzetű, tárgyas ragozásban álló elbeszélő múltra egyetlen példát találtam: "Vármegye, à Liptouiai, Melly az váraftól neueftettet, *mellyet* Mátyás Király az ő fiánac ... alándokban *add*." (i.m. 5r). Ez az imént elemzett Mikes-idézetekhez hasonlóan is értelmezhető, és így nem volna téves, hanem nyelvjárási, hiszen az "az váraftól" határozott névelős, s a névmás erre utal vissza.⁹

e/ A tárgy h a t á r o z o t t t á r g g y a l bővített főnévi igenév. Az ide sorolható példák száma 43, (ebből 37 esetben *kezd* a vezérigé, 4 esetben *akar*): "Mátyás Király is *diczirni kezd* ōket" i.m. 137v ; "és nem *akara* az ő *hugát* neki *adni*" (i.m. 20r).

f/ A tárgy m e l l é k m o n d a t (vagy egyenes idézet). Összesen 89 esetben található tárgyas helyett alanyi ragozású igealak a főmondat állítmányaként (ebből 43 *monda*, 7 *meghagya*, 7 *parancsola*, 6 *gondola*, 4 *jelente*, 3 *felele*, 2 *kérde*, 2 *megvalla*, 2 *megköszene*, 2 *(meg)igére*, 2 *megizene* és 5 egyéb ige megfelelő alakja). Általában *hogy* kötőszóval vagy anélkül kapcsolódik a mellékmondat, pl.: "és *monda*: *Hogy* ió *keduő* lenne" (i.m. 109v); "és *monda* neki, Melly igen *erőssen* meg *öltalmaznác* magokat"; sokszor pedig egyenes idézetet vezetnek be a felsorolt igék, elsősorban a *monda*. (Főként ez utóbbi szerepben találunk példát az alanyi ragozásra is a régi nyelvben, vö. BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR: A magyar nyelv tört. 434).

4.2.1.4. Érdekes külön is figyelmet szentelni azoknak az igéknek, amelyeknek az elbeszélő múltja nem az időjel időtartambeli különbségét használja fel az alanyi-tárgyas ragozási forma megkülönböztetésére, hanem morfológiai felépítés

⁹Ugyanígy magyarázható egy *kít* névmással álló tárgyas ragozású igealakja is, mert a névmás tulajdonnévre vonatkozik az alábbi mondatban: "Azon közbe Romai Cz. lőn *Károly*, à Franzai kiraly *kít* annac vtanna Nagy Karolynac *neuezic vala*, *kít* *igē dicziric* mind az *historias könyuec*" (i.m. 23v). Általában azonban alanyi ragozást szokott használni a *kít*, *kiket* mellett, pl. 28r.

és hangalak tekintetében egyaránt egymástól elütő formákat mutat a kétféle szerepben. Ilyenek a *v* tövű igék közül az *sz-es* és *v-s* változatúak. Heltainál a következő alakpárok szerepelnek. Tárgyas: *vévé* (~ *vövé*), *tévé* (~ *tövé*) – alanyi: *vén* (~ *vön*), *tön* stb. Lássunk először példát a szabályos opozícióra! Tárgyas ragozásban: "az három ezer fegyueres *fel vévé őtet*" (i.m. 137r); "és *meg vövé az erđsséget*" (i.m. 106v); alanyi ragozásban: "Es az Arpad Capitany *vén* azöheld *egy hadi kúrtet*, és *meg tölte aht*" (i.m. 21v); "és *wy szüuet vön* magánac" (i.m. 108v); "*ollyan válllaht tön* nekic" (i.m. 136r).

Ha tehát e szabályszerűségtől eltér a szöveg, csakis nyelvi bizonytalanságról lehet szó. Ilyenek a következő esetek: A *vesz* ige (ill. igekötős változatai) az alanyi ragozású *vén* ~ *vön* helyett tárgyas formát mutat pl.: "*három kastélyt vévé meg*" (i.m. 125r; l. még 20v, 128v). Másrészt tárgyas ragozású igealak helyett *véve-vöve*, *téve* található: "*meg vöve aht*" (123r); "*meg vévé aht*" (139v); "Végre à pántzélit *véve* magára, és el indulla" (i.m. 109v); "az várafnac, és várnac *kölczdit* eleybe *téve*, a Királynac, és móda:" (i.m. 109r)¹⁰.

5. Összehasonlításként térjünk még ki röviden Heltai Cancionáléjára¹¹, mert a Krónikával hozzátéveleg egyszerre készült. Ismeretes, hogy a benne közölt históriás énekeket Heltai nemcsak közzétette, hanem sok helyen át is írta, meg is toldotta, "kiforgatta eredeti mivoltukból" (vö. VARJAS: Kísérő tanulmány a fakszimile kiadáshoz 25). Ha a mi szempontunkból

¹⁰ Ezeknek az alakoknak létrejöttét a tiszta *v* tövű igék külső analógiája támogathatta. Gondolhatnánk még arra, hogy határozói igenekkel van dolgunk, de ennek egyrészt az *és* kötőszóval folytatódó mondatfűzés mond ellent, amely az igei állítmányi szerepre vall, másrészt a határozói igenév képzője a szövegben legtöbbször *vön*, *-vén*: *öluén*, *Haludn* (108v), bár ritkán *va*, *-ve*, esetleg nazálisrövidítő jeles formájú (105r, ill. 109v) alak is előfordul.

¹¹ Heltai Gáspár: Cancionale azaz históriás énekeskönyv, Kolozsvár 1574. Fakszimile kiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua V., Bp. 1962.

közelítjük meg a művet, általában ugyanazt mondhatjuk el róla, amit a Krónikáról: sok hasonló ragozástevésztés fordul elő szövegeiben. Ezeket azonban – verses szövegek lévén – nem vizsgálhatjuk a fentebb érvényesített szempontok szerint. Igealakjait – főként sorvégeken – sokszor meghatározza a rímkényszer: "Nem oknēlkūl lōn ez, Mert Isten akara, Ostorāt boczātani az Magyar oršágra" (Cancionale C_{2b}); bár másutt is gyakori a tévesen ragozott elbeszélő múlt: "El boczātā népēt az Magyar oršágra, Igen rablattatā hēllet az oršágban" (i.m. C_{3v}); "Ottan višša tēre id Magyar oršágban, Sirua ō talala ašt nagy puštulásban" (i.m. D_{3v}).

A Cancionalében megjelent Bánk bán históriát Heltai halála után, 1580-ban felesége újra kiadta (Valkai András–Nagybánkai Mátyás: Két szép históriá .. Bánk bánról ... Hunyadi Jánosról, Kolozsvár 1580). MOLNÁR JÓZSEF (i.m. 241) megállapítja, hogy kisebb változtatásokat alkalmaz Heltainé utánnyomása. A tőle idézett párhuzamok közül egyet azért idézek, mert igeragozási formát érint. Az első sor Heltai kiadásából, a második Heltainé utánnyomásából való:

"Kérlec hogy feienként ra halgassátoc".

"Kęrlec hogy feyenként ra halgassatoc".

Az ilyen javítások mutatják, hogy a maga korában is hibásnak számított az első példamondat igealakja, ezért sem tekinthető nyelvjárási jelenségnek.

6. Az elmondottakat a következőképpen összegezhetjük. Heltai ragozástevésztéseinek jelentős része idegen anyanyelvéből fakad. Kétségtelen, hogy a "nyomtató szolgák" is sok hibát követhettek el. Ezek közül némelyik jól elkülöníthető Heltaiéitól. Az ilyen jellegű, a vizsgáltaktól élesen elütő magyartalanságokból hadd álljon itt illusztrációképpen a következő részlet: "... bolond ember nec alitom ešt, ki az ō testamentomnac dolgait hallaštya az ō vtólšo vđđre... Régen meg csináltam az: én testamentomot... ōmagamnac vōlt erre gondom" (Krónika 107v). Ezek a hibák a magyarul rosszul beszélőket jellemzik. A birtokos személyjel kötelező egyeztetése, főként az első, kétszeres birtokviszonyban bonyolult a német birtokos névmáshoz szokott beszélő számára, ezért marad le

az -d személyjel róla. Az *én testamentomomat* ismétlődő *om - om* elemeinek leírása szintén nehéz az idegen ajkú szedőnek, ezért hagyja el az egyiket. Az *Ōmagamnac* szóalak is tagolhatóbb lehetett az *Ōmagamnak* 'önmagamnak' helyett, tehát téves olvasásból születhetett. Mindezek egyedi hibának minősülnek, különböznek a szöveg egészétől, közvetlenül egymás után is fordulnak elő, tehát nem a szerző nyelvét jellemzik, hanem magyarul nem jól tudó, pontatlan szedőre vallanak.

Ezzel szemben az igeragozás tévesztései – mint láttuk – az egész Krónikán végigvonulnak, s zömüket semmiféle nyelvjárási jelenségnek sem lehet tekinteni. SZABÉDI Mikes-idézetei az eltéréseknek csak kis töredékét magyarázhatnák meg¹², de a legfőbb nehézség az, hogy nem lehet egyetlen nyelvjárásra szűkíteni Heltai magyartudásának forrásait. Születésének, gyermekkorának helyét mindeddig nem sikerült biztosan megállapítani, újabban Nagyszeben és Brassó neve is felmerült (vö. BINDER PÁL: *Nyelv és Irodalomtud.* Közl. XIX, 80; Kolozsvár 1975, illetőleg VARJAS BÉLA: i.m. 298). Biztosan hatott magyar nyelvhasználatára Kolozsvárnak és környékének magyar beszéde is, hiszen életének, munkásságának jelentős része ide kötötte. Ehhez járul még az, hogy kiadványaiban különböző vidékek nyelvi megnyilvánulásait akarva-akaratlan olyan írott nyelvvé ötvözte össze, amely a magyar irodalmi nyelv csírájává lehetett. De szász anyanyelvének – ha tetszik: kétnyelvűségének – hatását sem iktathatjuk ki a számbaveendő tényezők közül. A keletkezési körülményeket mérlegelve természetesnek találjuk a bemutatott nyelvi hibákat; a mű, amelyet élete során alkotott, sem mentegetésre nem szorul, sem bírálat nem illetheti. VARJAS BÉLA (i.h.) mondja róla: "Heltai ... felismerte, hogy a magyar többségű városban, de annak falain túl is, magyar könyvekkel kell és lehet a reformációt terjeszteni.

¹² Számadataimba ezért nem számítottam bele a vonatkozó nevmásokkal és a *minden* általános névmással szereplő, ragozási eltéréseket mutató adatokat.

Ez jó alkalmat adott számára ama vádak ellensúlyozására, hogy ő ellensége volna a magyar nyelvnek, mert a város főtemplomában, mint a szászok plébánosa csak német nyelven volt hajlandó istentiszteletet mondani. Igazságtalan lennék, ha úgy ítélném meg, hogy Heltait csupán vallási, politikai és üzleti érdekek tették magyar íróvá. Tehetsége avatta azzá, de hogy szász anyanyelve ellenére a század legízesebb és legművészebb magyar szépprózája az ő tolla nyomán termett, ahhoz azt is meg kell éreznünk: minden szavát úgy vetette papírra, hogy gyönyörűsége telt a magyar nyelven való írásban, hogy élvezte a magyarul írást." És HORVÁTH JÁNOS (i.m.: MNy. XLVIII, 10) szavai is érvényesek ma is: "Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből, s főképp azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a fesztelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiotizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, - nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkiileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból."

DIE SPUREN DER DEUTSCHEN MUTTERSPRACHE VON GÁSPÁR HELTAI
IN SEINEN UNGARISCH GESCHRIEBENEN WERKEN

/Verräterisches Imperfekt/

Von

KATALIN VELCSOV

Der Autor untersucht das Problem, ob der gebürtige Sachse Gáspár Heltai, eine hervorragende Persönlichkeit der ungarischen Literatur der Reformation, der erst im Erwachsenenalter Ungarisch gelernt hatte, die ungarische Sprache in dem Maße erlernen konnte, dass er in seinen Werken keine Spur von seiner Muttersprache hinterliess. Tatsächlich weist sein Wortgebrauch kaum Mängel auf. Auf einem anderen Gebiet aber, auf dem der subjektiven und objektiven Konjugation gibt es Unsicherheiten und Fehler bei ihm, die seine fremde Herkunft verraten. Im Beitrag wird Heltais "Chronica az Magyaroknac dolgairol" aus diesem Gesichtspunkt untersucht. Aus einem Drittel des Textes wurde jede einzelne Imperfektform der 3. Person Singular überprüft, und die Fehler wurden nach den Typen des bestimmten und des unbestimmten Objekts in Gruppen eingeteilt. Der Autor kam zum Ergebnis, dass im untersuchten Textteil 47% fehlerhafte und 53% richtige Verbformen vorkamen. Die Fehler können nicht als Erscheinungen des Dialekts aufgefasst werden; sie resultieren aus Heltais deutscher Muttersprache bzw. aus seiner Zweisprachigkeit.

Dadurch wird sein farbenfroher Stil und seine ausserordentlichen schriftstellerischen Leistungen nicht im geringsten beeinträchtigt.